

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

KLEROTERİON

Antik Yunan'da Kayırmacılık ve Kollamacılığı Önlemeye Yönelik Bir Sortisyon-Rotasyon Uygulaması*

Coşkun Can AKTAN

Prof.Dr.

Dokuz Eylül Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

E-mail: ccan.aktan@deu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-4294-2314

Serdar YAY¹

Doç.Dr.

Süleyman Demirel Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

E-mail: serdaryay@sdu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8726-744X

Öz

Kleroterion, günümüzden yaklaşık 2500 yıl öncesinde demokrasinin doğduğu Antik Yunan'da geliştirilmiş, muhtelif kamu görevlerine ve makamlara bu görevleri ifa edecek ya da makamları temsil edecek kişilerin seçilmesinde kullanılan bir randomizasyon cihazıdır. Söz konusu cihazlar Antik Yunan'da halk mahkemeleri olarak bilinen Dikasteria'lara, beş yüzler konseyi olarak bilinen ve

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur.

¹ **Sorumlu Yazar:** serdaryay@sdu.edu.tr

Atıf (APA): Aktan, C. C. & Yay, S., (2021), Kleroterion: Antik Yunan'da Kayırmacılık ve Kollamacılığı Önlemeye Yönelik Bir Sortisyon-Rotasyon Uygulaması, Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 13 (1): 1-19.

Lisans: Bu makalenin kullanım izni Creative Commons Attribution-NoCommercial-NoDerivs 3.0 Unported (CC BY-NC-ND3.0) lisansı aracılığıyla bedelsiz sunulmaktadır.

bir anlamda danışma konseyi olan Boule'lere, Heliaia isimli halk mahkemelerine jüri seçiminde ve muhtelif diğer kamu görevlerini yerine getirecek vatandaşların seçiminde kullanılmakta idi. Kleroterion özellikle önemli kamusal görevlerin ve makamların tahsisinde kayırma ve kollamaya izin vermeksizin mutlak rastgele seçimi sağlamak için kullanılan bir yöntemdi. Kleroterion adı verilen bu ilkel randomizasyon cihazını antik Yunan medeniyetinin günümüze miras bıraktığı tapınaklar gibi "kazılık" ve "müzelik" bir malzeme olarak görmek büyük bir cehalet ve yanılğı olur. Bunun yerine dijital çağın gereği olarak basit bir dijital randomizasyon cihazının günümüzde birçok kamusal pozisyonlardaki atamalarda kullanılabileceğini düşünüyoruz. Torpil, kayırma, kollama, partizanlık gibi siyasi yozlaşmaların engellenmesinde dijital kleroterion'un oldukça yararlı bir sistem olarak uygulanabileceğine inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Kleroterion, Kleros, Kleroteria, Kura ile Seçim, Rastgele Seçim, Sortisyon, Rotasyon, Kayırmacılık, Kollamacılık, Partizanlık*

Alan Tanımı: *Kamu Yönetimi, Kamu Tercihi, Siyaset Bilimi*

THE CLEROTERION

A Sorting-Rotation Practice to Prevent Nepotism and Patronage in Ancient Greece

Abstract

Kleroterion was a randomization device that was developed in Ancient Athens, where democracy was born, approximately 2500 years ago to select citizens most public duties and offices. This device was used in the selection of the jury for the dikasterias known as the people's courts in Ancient Greece, the selection of the people for the the Boule known as the council of five hundred and the people's courts called Heliaia, and for the election of citizens who would fulfill various other public duties. Kleroterion was a method used to ensure absolute randomness in the allocation of particularly important civic positions without allowing for favoritism. It would be a great ignorance and mistake to see this primitive randomization device called Kleroterion as a "excavation" and "museum" material like the temples inherited by the ancient Greek civilization. Instead, we think that a simple digital randomization device can be used in appointments in many public positions in today's digital era. We believe that

digital kleroterion can be implemented as a very useful system in the prevention of political corruption such as favoritism, clientelism, patronage, and partisanship.

Key Words: *Kleroterion, Kleros, Kleroteria, Sortition, Allotment, Selection by lot, Random Selection, Favoritism, Clientelism, Partisanship*

JEL Codes: *B11, H83, O32*

I. GİRİŞ

Bugün tüm dünya uluslarının ideal bir yönetim şekli olarak benimsedikleri demokrasi M.Ö. 570 dolaylarında Antik Atina'da doğmuştur. Demokrasi tarihi üzerine yazılan eserlerin tamamında Cleisthenes Atina demokrasisinin babası ya da kurucusu olarak kabul edilir. M.Ö. 525-524 yıllarında Atina'nın baş arkonundan biri olarak görev yapan Cleisthenes'in temel gayesi belirli bir oligarşik azınlığın (soyluların) elinde olan güç ve yetkileri mümkün olduğu ölçüde sıradan halk üyelerine dağıtmaktı. Cleisthenes soyluların itirazlarına rağmen bir halk meclisi oluşturmayı başardı ve ardından bir dizi demokratik reformları yürürlüğe koydu. Atinalı Cleisthenes doğrudan halkın yönetimde daha fazla söz sahibi olabilmesi için Attika olarak bilinen Atina şehir devletinde bir anlamda kadastro olarak ifade edilebilecek reformla işe başladı. Ana gayesi kabileler arasındaki güç savaşını ortadan kaldırmaktı ve bu amaçla Attika'yı yaklaşık 3000-3500 nüfustan oluşan farklı bölümlere (deme) ayırdı. Cleisthenes kabilelerinin sayıları kadar sahip olduğu arazilerin büyüklükleri arasında da bir denge kurmaya çalıştı. Attika'nın yayıldığı toprakları kentsel (asty), kıyı (paralia) ve iç (mezogeia) olmak üzere üç bölgeye ayırdı. Cleisthenes'in çalışmaları sayesinde Atina soylu sınıfının (Atina aristokrasisinin) güç ve yetkilerini sınırlamaya yönelik olarak Atina şehir devletleri 139 farklı bölgeye (deme) ; 139 bölge (dēmos) ise daha sonra *trittyes* adı verilen 30 gruba ayrıldı ve 10 ayrı kabile (phyle) oluşturuldu (Whitehead, 1986; Traill, 1975).

Öte yandan Cleisthenes adım adım bugün bizim modern demokrasilerde gerçekleştirmek için mücadele ettiğimiz reformları yürürlüğe koymak için mücadele etti. Yasama (ecclesia), yürütme (magistrate) ve yargı (heliaia, dikasteria, nomothetai, arepagos) organları arasında bir güç dengesi tesis edilmesi; kanun önünde eşitlik ve adalet ilkesi uygulaması (isonomia); ifade özgürlüğü (isegoria); deme (demos) ile gene (genos) arasında yani, zengin aristokrat sınıf ile yoksul sınıf arasında sosyal adaleti sağlamayı hedefleyen kamu hizmeti

uygulaması (liturji sistemi, leitourgia); güç ve yetkisini kötüye kullanarak iktidarda daha uzun süre kalmaya eğilimli olan yöneticilerin kamu makamlarından uzaklaştırılarak sürgüne gönderilmesi uygulaması (ostrakismos); zengin ya da yoksul haksızlığa uğrayan tüm vatandaşların istediği zaman kamu görevlilerini şikayet edebilme hakkına sahip olması vs. bunlar arasında sayılabilir (Aktan & Fettahoğlu-Hallier, 2021a, 2021b).

Atinalı Cleisthenes bu muhteşem vizyonuna sortisyon ve rotasyon olarak adlandırdığımız uygulamaları da ekledi. Kabileler arasında uyum olması ve kutuplaşmalara izin verilmemesi için herkese kamu görevlerinde bulunabilme fırsatı sunan kura ile rastgele seçim sistemi uygulaması (sortisyon) ve bu sistemin tamamlayıcısı olan aynı makamlarda uzun süre görev yapmayı engelleyen görev değişimi uygulamasını (rotasyon) başlattı. Zengin-yoksul ayrımı gözetmeksizin herkesin devlet organlarında görev alabilmesine imkân sağlayan ve "kleroterion" adı verilen olağanüstü bir sistemi yürürlüğe koydu. Kleroterion, ecclesia (halk meclisi), boule (500'ler meclisi), magistrate (yürütme ve icra yetkisine sahip olan makamlar) ve heliaia, dikasteria, nomothetai, arepagos gibi muhtelif isimlerle anılan farklı mahkemelerde görev yapacak olan kamu görevlilerinin ve vatandaşların rastgele seçilmesine imkân sağlayan bir randomizasyon cihazıydı. Kleroterion sadece devlet memurları için değil, mahkemelerde jüri olarak görev yapacak olan sıradan vatandaşların seçimi için de uygulandı. Kamusal görev ve makamlara tahsis görevinde kura yönteminin (sortisyon) ve görevde kalma süresinin sınırlandırılmasının (rotasyon) tek ama tek gayesi kabileler arasında kayırmacılık ve kollamacılık yönündeki eğilimleri ortadan kaldırmak ve herkese kamusal alanda bir yer vermekten ibaretti.

II. ANTİK YUNAN'DA KLEROTERION UYGULAMASI

Kleroterion, günümüzden yaklaşık 2500 yıl öncesinde demokrasinin doğduğu Antik Yunan'da geliştirilmiş, muhtelif kamu görevlerine ve makamlara bu görevleri ifa edecek ya da makamları temsil edecek kişilerin seçilmesinde kullanılan bir randomizasyon cihazıdır. Söz konusu cihazlar Antik Yunan'da halk mahkemeleri olarak bilinen *dikasteria* 'lara, beş yüzler konseyi olarak bilinen ve bir anlamda danışma konseyi olan *boule* 'lere, *heliaia* isimli halk mahkemelerine

jüri seçiminde ve muhtelif diğer kamu görevlerini yerine getirecek vatandaşların seçiminde kullanılmakta idi.²

Kökeni Antik Yunanca'da "*şans*", "*kura*" (eski Yunanca: *klêros*) anlamlarına gelen bir kelimedenden türetilmiş olan kleroterion'un (eski Yunanca çoğulu: *klêroteria*) geliştirilme amacı gücün bir sonucu olarak karşımıza çıkan kayırma ve kollamacılık eğilimlerini ortadan kaldırmaktı. *Kleroterion* isimli çalışmasında J. D. Bishop da bu duruma dikkat çekmekte, kleroterionların rüşvet sayesinde ortaya çıkabilecek manipülasyonları önlediğine değinmektedir (Bishop, 1970: 12). Öyle ki, çoğu kez ifa edilecek kamu görevinin hemen öncesinde kleroterion aracılığıyla bu görevi yerine getirecek kişi belirlenir ve dolayısıyla da herhangi bir manipülasyona ya da rüşvet gibi yöntemlerle muhtelif menfaatler sağlamaya fırsat kalmazdı. Çünkü bu cihaz sayesinde kamu görevine ya da makama seçilecek olan kişiler tesadüfen seçilmiş olurdu. Ayrıca, kleroterion aracılığı ile yapılan bu seçim yalnızca belirli kamu görevi ya da bir makam için kısa sürede uygulanacak olduğundan güç zehirlenmesine de engel olmaktaydı. Çünkü bu sistemde belirli bir kamu görevine ya da makama seçilen kişi o görevde-makamda ancak belirli bir süre kalabilirdi. Anlaşılabacağı üzere Antik Yunan'da kleroterion cihazı aracılığıyla sortisyon ve rotasyona dayalı bir seçim yapılmaktaydı. Son olarak eklemek gerekirse, kleroterionun geliştirilme amaçlarından biri de Antik Yunan'da vatandaşların seçimlere güven duymamasıdır. Onlara göre seçimler, yöneticilerin kendi menfaatlerine hizmet etmektedir ve çok fazla manipüle edilmektedir, dahası seçimler oligarşinin bir unsurudur.

Kleroterion, muhtelif kamusal makamlar ve yargı kurumlarda rastgele seçimin ilk uygulaması idi. Kleroterionun yaratılmasındaki temel ilke Antik Yunan'daki "*güç yozlaştırır*" inancıydı. Ayrıca, kleroterionun ortaya çıkmasında Atina demokrasisinin dayanağını oluşturan "*yasalar karşısında eşitlik*" (*isonomia*) ilkesinin de etkisinin olduğu görülmektedir.

Kleroterion'un mucidinin kim olduğu konusunda tarihsel kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte bu uygulamanın Cleisthenes'in yönetiminde olduğu zaman diliminde başladığı söylenebilir. Cleisthenes'in getirdiği yenilikler ve yaptığı reformlar sonucunda Atina'da tabiri caizse bir halk egemenliği fikri oluşmaya ve gelişmeye başlamıştır. Cleisthenes, söz konusu yıllarda Antik Yunan

² Kleroterion uygulaması hakkında detaylı bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Dow, 1939; Bishop, 1970; Thorley, 1996; Rhodes, 2012; Aristoteles, 2013.

demokrasisinin birçok kurumunu yaratmış, önemli reformlara liderlik etmiştir. Kleroterion belki de bu önemli reformların en değerli olanıdır. Hemen belirtelim ki Cleisthenes'in kleroterionu uygulamaya başladığı bu yıllar Antik Yunan'da yukarıda da değindiğimiz gibi seçimlere duyulan güvensizliğin yanı sıra halkın demokrasiye olan inancının da azaldığı yıllardır.³

Kleroterion cihazının geliştirilmesinin yapısal temelinde Cleisthenes'in aristokrasinin gücünü azaltma ve halkın gücünü artırma amacı doğrultusunda eskiden dört kabileye (*phyle*) sahip olan Attika'yı (Antik Yunan'da Atina ve çevresini kapsayan bölge) yeniden düzenleyerek 10 kabileye, yani *phyle*'ye ayırması yatmaktadır.

Kleroterion uygulamasını bilimsel literatürde ilk kez inceleyen kişi James W. Headlam-Morley'dir. İlk kez 1891 yılında yazılan kitap *Atina'da Kura ile Seçim* başlığını taşımaktadır.⁴ Daha sonra konuyu inceleyen pek çok kitap ve makale kaleme alınmıştır. Headlam-Morley'in kitabını yayınladığı tarihlerde kleroterion kelimesinin bir tahsis odasına atıfta bulunduğu inanlıydı (Crochetière, 2013: 6). Antik Yunan'dan günümüze dek varlığını koruyan kleroterionların zamanla gün ışığına çıkarılması ve kleroterionları ele alan çalışmaların günden güne artması ile kleroterionlar gerçek anlamda anlaşılmıştır.

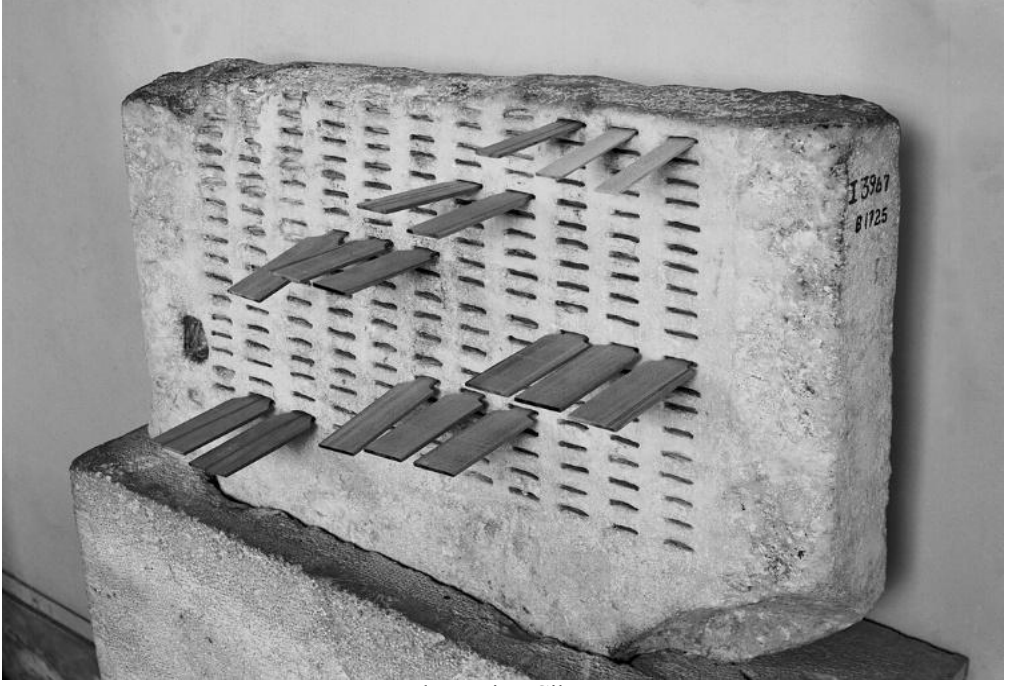
Antik Yunan tarihçisi Mogens H. Hansen, *Atina Demokrasisi*⁵ isimli kitabında kleroterionun Atinalıların dâhiyane araçlara olan hayranlığını gösterdiğine vurgu yapmaktadır. Kleroterionlar, yalnızca ama yalnızca, taşların oyulması ve kamu görevine talip olan ve en önemlisi de seçilme şansı eşit adayların muhtelif bilgilerinin yazdığı plakları yerleştireceği sıra sıra deliklerin oluşturulması ile yaratılmış büyük birer taş parçasıdır. Adaylar, bu taş parçasına sırasıyla ellerindeki bronz plakları söz konusu deliklerden ilgili olana yerleştirirdi. Makinenin yanında, tepesinde bir huni ve altta bir krank bulunan içi boş bir bronz boru bulunmakta idi. Görevli, huninin içine bir avuç kadar beyaz ve siyah bilye atılırdı. Alttaki krankın bir dönüşü tek bir bilye üretti. Bilyenin rengi, karşılık gelen satırdaki jeton sahiplerinin seçilip seçilmediğini belirlemiş olurdu. Çıkan bilyenin beyaz olması halinde plakları ilk yatay sıraya yerleştirilmiş her kabileden

³ Cleisthenes'in demokrasi alanındaki görüşleri ve getirdiği reformlar hakkında daha fazla bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Larsen, 1948; Lévêque & Vidal-Naquet, 1996; Thorley, 1996; Aristoteles, 2013; Cartwright, 2016.

⁴ James W. Headlam-Morley'in çalışması için bkz: Headlam-Morley, 1933.

⁵ Mogens H. Hansen'in çalışması için bkz: Hansen, 1999.

bir vatandaş olmak üzere toplam on vatandaş o gün için göreve atanırdı. Şayet bilye siyah olursa, bu süreç, her beyaz bilye ile on görevli seçilene kadar tekrarlanırdı. Sonuç olarak kleroterion cihazı hangi adayın göreve geleceğinin tespitine imkân sağlamış olurdu.⁶

Kleroterion Cihazı

Kaynak: Museum of the Ancient Agora, Atina

Joy of Museums / <https://joyofmuseums.com/museums/europe/greece-museums/athens-museums/museum-of-the-ancient-agra/>

Wikimedia Commons / <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kleroterion.jpg>

Kleroterionlar, Atina'da herhangi bir yere gerektiği zaman kurulabilirdi (Boegehold, 1995: 32). Dolayısıyla kleroterionların ciddi bir maliyet veya işlem gerektirmeden kolaylıkla istenildiği zaman ve yerde kurulduğu anlaşılmaktadır. Görülüyor ki, bu muazzam taş ya da mermerden yapılmış cihazlar liyakati tesis etmek gibi önemli bir göreve aracılık ederken kurulumunda herhangi bir zorluk da barındırmıyordu.

⁶ Kleroterion aletinin kullanımı hakkında detaylı bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Boegehold, 1995; Cockshott, 2006; Crochetière, 2013; The American School of Classical Studies, 2021.

III. BİR KLEROTERION UYGULAMASI ÖRNEĞİ: Dikasteria'lara (Halk Mahkemeleri) Jüri Seçimi

Antik Yunan demokrasisinin en önemli yapı taşlarından biri *dikasteria*, yani halk mahkemeleridir. Söz konusu mahkemelerde görev alacak jüri üyelerinin belirlenmesinde kleroterion uygulanmasından yararlanılmakta idi. Kleroterion uygulamasının yaygın olarak kullanıldığı bu mahkemelerin kuruluşu, yapısı, işleyişi ve önemli hususlarını kısaca şu şekilde özetlememiz mümkündür⁷:

M.Ö. 6. yüzyıl Atina'sında en yüksek mahkeme, yeminli yargıçların (*heliast* ya da *dikastes*) davalara baktığı *heliaia* idi. Atina demokrasisinin gelişmesinde büyük katkılar sağlamış olan Efialtes ile birlikte M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren bu yargı organı *dikasteria* olarak varlığını sürdürmüştür. *Dikasteria* bir açık yargılama alanı idi ve davalar Atina vatandaşı olan jüri üyelerinden (*dikastes*) oluşan dikasterialarda görülmekte idi. Hemen belirtelim ki her bir dikasteria'da 201 ile 2500 arası dikastes, yani jüri üyesi bulunmakta idi. Dikastes'lerin sayısı genellikle 201 veya 501 olurdu ki bu sayılar tek sayı olduğu için eşitliği önlerdi. Bir yıl içerisinde yaklaşık olarak 200 dikasteria kurulurdu. Bu mahkemelerde nihai karar dikastes'lerin oy çokluğu ile verilmekte idi. Dikastesler, Cleisthenes'in oluşturduğu her 10 kabileden 600 kişi olmak üzere her yıl seçilen 6.000 kişilik listeden belirli bir mahkemeye atanmakta idi. Dikasteria'larda gönüllü olarak görev yapmak isteyen dikastesler 30 yaş ve üstü Atinalı erkekler arasından her yıl bir defa kleroterionlar ile seçilmekte idi. Dikasteria'larda, hem davalı hem de davacı taraflar dinlenirdi, fakat sadece özgür ve yetişkin Atinalılar şahitlik yapabilmekte idi. Kadınlar, çocuklar ve köleler ise dikasteria'larda ifade veremezlerdi. Uzman avukatlar da yoktu, yalnızca konuşma yazarı tutabilme ve zamanlarını destekleyici konuşmacılar ile paylaşma imkânları vardı. Hiçbir mahkeme bir günden fazla sürmezdi. M.Ö. 4. yüzyılda Perikles döneminde dikastes'lere, hizmetleri karşılığında kamu kaynaklarından belirli bir ödeme yapılması kararlaştırılmış⁸ ve bu durumun sonucunda da dikastes olabilmek için

⁷ Dikasteria sistemi hakkında detaylı bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Cammack, 2013, Aristoteles, 2013; Samons, 2013; Pomeroy, 2018; Rhodes, 2019.

⁸ Antik Yunan tarihçilerinden Loren J. Samons'a göre, Atinalı jüri üyelerine ödeme yapmak adına kamu kaynaklarının kullanılması her ne kadar demokrasinin güzel uygulamalarından biri olsa da Atinalıların bu kaynakları elde etme ve onlardan faydalanma güdülerini de tetiklemiştir. M.Ö. 5. yüzyılın ortalarından itibaren kamu hizmetlerine yapılan bu ve benzeri ödemelerin artması giderek radikalleşen Atina demokrasisinin sonunu da getirmiştir (Samons, 2013: 44-45).

gereken şartlara uyan Atinalıların hukuk sistemine katılması teşvik edilmiştir. Dikastes'lere ödenen hizmet bedeli günlük üç *obol*, yani bir işçinin ortalama günlük yevmiyesinin yarısına denk gelmekte idi. Son olarak eklemek gerekirse, dikasteria'ların en güçlü tarafı isteyip de dikastes olabilenler ile egemen sınıf arasındaki uçurumu azaltmaları idi.

Antik Yunan tarihçilerinden Paul Cartledge'ye göre dikasteria'lar, Antik Yunan demokrasisinin en önemli icatlardan biri olup, kleroterionlar ise demokratik fırsat ve katılım eşitliği düşüncesinin gerçekleşmesini sağlamıştır (Cartledge, 2013: 76-77).

Dikastes'lerin kleroterionlar ile belirlenmesi iki temel amaca hizmet etmekte idi. Bunlardan birincisi, yargılama faaliyetlerinde Atinalılara eşit bir şans tanınması, ikincisi ise söz konusu faaliyetlerde rüşveti büyük ölçüde önlemese idi. Çünkü hiç kimse, kura çekilmeden önce, jürilerde kimin görev alacağını, hangi davaya hangi jürinin bakacağını bilemezdi. Herhangi bir davanın dikasteria'larda görüşülmesi için dört aşamada kura yöntemine başvurulmakta idi. İlk olarak, tüm dikastes'ler on kabileye eşit dağıtılacak şekilde kura ile belirlenmekte idi. İkinci olarak, dikastes'lerin hangi mahkemede görev alacağı, üçüncü olarak ise hangi yöneticilerin mahkemelere başkanlık edeceği ve son olarak da duruşma esnasında oyların sayılması, jüri üyelerinin hizmetlerinin bedelinin ödenmesi gibi iş ve süreçleri kimlerin yürüteceği kura yöntemi ile belirlenmekte idi (Uygun, 2014: 30-31).

Dikastes'lerin seçiminde kleroterion cihazının kullanımının ve dikasteria'lardaki yargılama sürecinin detayları şu şekildedir:⁹

Dikastes'lerin her birine, kendi adı, babasının adı ve kabilesinin adının yazılı olduğu bronz bir jüri bileti olan plak (*pinakion*) verilirdi. *Pinakion*, jüri üyelerini mahkemelere atayan kleroterion cihazına yerleştirilirdi.

⁹Antik Yunan'da dikasteslerin seçiminde kleroterionların kullanımının detayları ve dikasterialar'daki yargılama süreci hakkında detaylı bilgi için şu kaynaklara müracaat edilebilir: Boegehold, 1963; Thorley, 1996; Aristoteles, 2013; Pomeroy, 2018.

Phaleron'lu Archilochos adına hazırlanmış bir pinakion, M.Ö. 370-362
British Museum collection.

Kaynak: Museum of the Ancient Agora

Wikimedia Commons / https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pinakion_Archilochos.jpg

Bir duruşmanın yapılacağı gün, potansiyel jüri üyesi, kleroterionlardan birine yerleştirilmiş olan pinakion'dan sorumlu yargıcın önüne çıkardı. Kleroterion'un tabanında on kabilenin her biri için bir tane olmak üzere on sepet vardı. Pinakion, jüri üyesinin kabilesinin adıyla etiketlenmiş uygun kabile sepetine atılırdı. Jüri üyelerini mahkemelere atama zamanı geldiğinde, yargıç pinakionu ilk kabile sepetinden alır ve onları kleroteriondaki ilk dikey yuvaya yerleştirirdi. Sonra pinakionu ikinci sepetten ikinci sıraya koyar ve böylece devam ederdi. Sonuç olarak tüm pinakionlar kleroteriondaki yuvalara yerleştirilmiş olurdu.

Kleroterion cihazının yanında, tepesinde bir huni ve altta bir krank bulunan içi boş bronz boru bulunmakta idi. Sulh yargıcı, huninin içine, tüpte rastgele sıralanacak olan beyaz ve siyah bilyelerden oluşan bir karışım dökerdi. Alttaki krankın bir dönüşü tek bir bilye üretirdi. Bu bilye beyaz olsa idi, pinakionları ilk yatay sıraya yerleştirilmiş her kabileden bir vatandaş olmak üzere toplam on vatandaş o gün için jüriye atanır ve hemen mahkemeye giderdi. Şayet bilye siyah olsa idi, o sırada elinde pinakion'u olan tüm vatandaşlar o gün için görevden alınır. Bu süreç, her beyaz bilye ile on jüri üyesi seçilene kadar tekrarlanırdı.

Kleroterion cihazı hem pinakion'ların kleroterion'a yerleştirildiği sırada hem de bilyelerin ortaya çıktığı sırada kesinlikle rastgele seçimi garanti edecek şekilde tasarlanmıştı. Hiç kuşkusuz, mahkemeden kısa bir süre önce seçilen ve en az 201 kişiden oluşan bir Atinalı jüri heyetine rüşvet vermenin kolay bir yolu yoktu. Kleroterion cihazı her beyaz bilye ile on kabilenin her birinden bir jüri üyesi seçer ve böylece her dikasteria'da eşit kabile temsiline olanak tanırırdı. Cihaz ayrıca yine aynı şekilde her bir kabileden bir yargıç olmak üzere on yargıçtan oluşan bir kurul atamak için de kullanılabilirdi, bu durumda toplardan yalnızca biri beyaz olurdu. Sonuç olarak, kleroterion, Atinalıların hem eşitliği sağlamak hem de hükümet işlerinde yolsuzluğu önlemek için ne kadar çaba harcadıklarını gösteren muazzam bir alettir.

Kleroterionlar aracılığıyla seçilen dikastes'lerin ardından dikasteria'larda mahkeme süreci başlamaktaydı. Oylama kapalı usulle yapılmaktaydı. Her bir dikastes'e taştan veya tunçtan iki adet plak verilmekteydi, bu plakların birinin ortasında bir boşluk veya delik bulunurdu. Ayrıca, dikastes'lerin oylarını vereceği bir adet bakır ve bir adet ahşap hazne bulunurdu. Bir ulak mahkeme öncesinde, ortası delik olan plakın suç itham edene verilecek oy olduğunu, deliksiz plakın ise davalıya verilecek oy olduğunu duyururdu. Böylece dikastes'ler oyunu vermek için geçerli sayılmasını istediği oyu bakır hazneye, diğerini ise ahşap hazneye atardı. Her bir dikastesin tercihini bu şekilde belirtmesinin ardından, plaklar sayılır ve jürinin kararı duyurulurdu. Bu noktada verilecek cezanın da dikastes'ler tarafından belirlendiğini ve jürinin aldığı kararın nihai olduğunu da belirtmek gerekir. Çünkü Atina'da dikasteria hem en yüksek mahkeme hem de halkı temsil eden en önemli organ olduğundan bir yüksek mahkemeye itirazda bulunmak söz konusu değildi. Dolayısıyla da dikastesler hem yargıç hem de jüri olarak görev yapmaktaydı.

IV. SONUÇ

Kleroterion 2500 yıl öncesinde bilge insanların siyasi etik ve siyasi erdemler temelinde geliştirdiği bir büyük antik cihazdır. 25 yıl ya da 250 yıl değil, tam tamına 2500 yıl öncesinde böylesine ilkel ama hayranlık uyandıracak cihazı geliştirdiği tahmin edilen Cleisthenes'in bir büyük bilgelik ve erdem sahibi yönetici olduğuna şüphe yoktur. İlk olarak kabileler arasında hizipçilik ve güç savaşları yaşanmaması için gücü dağıtan ve paylaştıran ("deme" adı verilen bir tür belediyeler şeklinde yerleşim alanları oluşturmak suretiyle uygulanan adem-i merkezîyetçilik) Cleisthenes daha sonra ikinci adımda her kabileye mensup kişilerin kamusal görev ve makamlardan adil ve eşit olarak yararlanması için *kleroterion* adı verilen bir sortisyon cihazını geliştirmiştir. Bu sadece olağan üstü bir akıl (bilgelik) sayesinde değil, aynı zamanda en yüksek takdire ve övgüye layık bir ahlak ve erdem sayesinde mümkün olmuştur.

Kleroterion adı verilen bu ilkel randomizasyon cihazını antik Yunan medeniyetinin günümüze miras bıraktığı tapınaklar gibi "*kazılık*" ve "*müzelik*" bir malzeme olarak gören zihinlerin büyük bir cehalet ve yanılğı içerisinde olduklarını ifade etmek isteriz. Bir arkeolojik kalıntı gün ışığına çıkarıldığında orada tek amaç herhangi bir müzenin loş karanlığında sergilemek değildir. Önemli olan müzede sergilenen o ilkel taşın içerisinde Cleisthenes'in o büyük bilgeliğinin

ışıklarını görebilmektir. Antik kleroterionu günümüzün bilgi ve iletişim teknolojilerinin sunduğu imkânlarla bir dijital kleroteriona dönüştürerek tüm kamusal görevlerde ve makamlarda uygulamak mümkündür. Altını çizerek not etmek isteriz ki, adalet, hakkaniyet ve liyakat bilmeyen bir "*torpil devleti*" elbette partizanlıktan, kayırma ve kollamacılıktan vazgeçerek sahip olduğu güç ve yetkileri kleroteriona devretmek istemeyecektir.

Ülkemizde yaşanan manzaralardan bir örnek vererek konunun önemini vurgulamaya çalışalım. Adli yargı hâkim ve cumhuriyet savcısı adaylarının ya da öğretmen adaylarının görev yerlerinin canlı yayında kura ile belirlenmesi törenlerinde hep sevinç ve hüzün bir arada yaşanır; mutluluk ya da hayal kırıklığından kaynaklanan gözyaşları olur. Ama adaylar ve aileleri bilir ki, orada "*torpil*" yoktur. Peki, ülkemizde siyasetçiler bu kura ile rastgele seçim sistemini neden mesleğe giriş sınavlarında yapmak istemezler? Bunun cevabı açıktır: Partizanlık ve torpilden vazgeçmek istememeleri.

Siyasi yöneticiler antik kleroterionu günümüze taşıyarak Anayasa Mahkemesi üyelerinin seçiminden devlet üniversitesinin rektörlerinin seçimi ve atanmasına kadar tüm kamusal görevlerde ve makamlarda bu sistemi ne zaman uygulamaya başlayacaklardır? Bunun da cevabı açıktır: Bilgelik ve erdemle buluştuklarında...

EK: Aristoteles'in Kura ile Rastgele Seçim Sistemi ve Kleroteriona Dair Yazdıklarından Bazı Alıntılar

Antik Yunan'da kleroterion ve diğer reformlar ile şekillenen Atina demokrasisini günümüze taşıyan isimlerin başında Aristoteles (MÖ 384-322) gelmektedir. Aristoteles *Politika* ve *Atinalıların Devleti* isimli eserlerinde devlet temsilcilerinin ve yöneticilerinin yerine göre kura ile rastgele seçilmesinin doğru bir yöntem olduğunu ifade etmiş ve kleroterion hakkında günümüze ışık tutan bilgiler vermiştir. Aristoteles, çalışmamızın esas konusunu da oluşturan kura yöntemi de dâhil olmak üzere Antik Yunan'da demokrasi ve oligarşi tartışmalarının en önemli ismi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Antik Yunan'da neredeyse bütün memurluklara atama yapılmasında kura yönteminin benimsendiği, mecliste ele alınacak konulardan konuşmacılara dek seçimin kura yöntemi ile belirlendiği Aristoteles'in şu aktarımlarından anlaşılmaktadır:

"Meclis her yıl otuz yaşından yukarı yurttaşlar arasından seçilmiş kimselerden kurulacaktı. Meclis üyeleri ücret almayacaklardı. Bu Meclis içinden strategoslar, dokuz arkhon, hieromnemon, taksiarkhoslar (yaya albayı),hipparkhoslar (atlı generali), phylarkhoslar (atlılar albayı), müstahkem yer komutanları, Tanrıça Athena'nın ve öteki tanrıların kutsalparalarına bakan on hazineci, hellene tamialar (Atina deniz birliğinin paralarına bakan hazineciler), öteki devlet kasalarına bakan yirmi hazineci, on kurbancı ve on din bayramları kurulu üyesi seçilecekti. Bütün bu yerler için önce memurların sayısından daha çok sayıda meclis üyesi aday olarak seçilecek, sonra bunlar arasından memurlukları alacak olanlar yeniden seçileceklerdi. Bütün öteki memurluklar için meclis dışındaki yurttaşlar arasında kura çekilecekti. Hellenotaimalardan sırası gelip de Atina deniz birliği paralarına bakacak olanlar meclis toplantılarında bulunmayacaklardı. Bundan böyle meclis, yaşları yukarıda bildirilen sınırı geçmiş olan yurttaşlardan toplanmış olan dört bölümden kurulu olacaktı. Bu bölümlerden hangisinin ne zaman iş başında bulunacağı kura ile belli olacak, öteki yurttaşlar geri kalan bölümlere dağıtılacaktı. Yüzler kendileriyle birlikte bütün meclis üyelerini birbirlerine denk dört bölüme ayıracaklar ve bu bölümlerin işbaşına geçme sırasını kura çekerek bildireceklerdi... Daha sık toplanmaya ayrıca gerek duyulmazsa meclis her beş günde bir toplanacaktı. Dokuz arkhonu seçmek için meclis kura çekecekti. El kaldırılarak verilen oyları saymak için meclis içinden beş kişi kurayla ayrılacaktı. Bu beş kişi arasından her gün konuşulan maddeleri oya koyacak kimse yine kurayla belli olacaktı. Bu beş kişi meclisin önüne çıkmak isteyenleri kurayla sıraya koyacaklardı. Bunun için şu sıra göz önünde tutulacaktı: İlk önce din işleri, sonra çağırıcılar, üçüncü olarak elçiler, dördüncü olarak bütün öteki konular. Savaşla ilgili bir iş olunca beşler sıra için kura çekmeden strategosları meclis önüne çıkarıp bu konunun konuşulmasını sağlayacaklardı." (Aristoteles, 2013: 29-30).

Aristoteles'in aktardıklarından anlıyoruz ki kura yönteminin uygulandığı memuriyetlikler azımsanmayacak kadar çoktur. Aristoteles'in kitabında değindiği diğer memuriyetlikler şöyledir:

"Kurayla seçilen memurlardan bir de tapınak onarıcıları adı verilen on kişilik bir kurul vardır. Bunlar Apodekeslerden aldıkları otuz minayla tapınaklardan en çok onarılması gerekenleri onarırlar. Bunlardan başka yine kurayla seçilen on astynomos vardır. Bunların beşi Peiraieus'ta, beşi Atina'da çalışırlar. Flüt çalan arp çalan ve kitaracı kadınların iki drakhmeden çok parayla tutulması işini kovuştururlar. Birçok kimse aynı kadını tutmak istiyorsa astynomoslar bunlar arasında kura çeker, kurayı kazanan kadını tutar... On agoranomos (pazarcıbaşı) da kurayla atanır. Bunların beşi Peiraieus için, beşi de Atina içindir. Yasalar bunlara pazarda satılan bütün yiyecekleri gözden geçirme, temiz ve katıksız olarak satılmalarını sağlama görevlerini yüklerler. On metronomosun (ölçücübaşı) atanması için de kura çekilir. Bunların da beşi Atina'da, beşi Peiraieus'ta bulunur. İşleri satıcıların kullandıkları her türlü ağırlık ve uzunluk ölçülerini gözden geçirip doğru olup olmadıklarına bakmaktır. Eskiden beşi Peiraieus, öteki beşi Atina için olmak üzere kurayla atanmış ve tahıl satışına bakan on tahıl koruyucusu vardı. Bunların sayısı bugün Atina'da yirmi, Peiraieus'ta on beştir... Ticaret eşyası limanı için de kurayla on gözcü belirlenir. Oradaki ambarlara bakmak, gemilerle tahıl limanına gelen tahılların

üçte ikisini Atina'ya taşımaları gerektiği konusunda tüccarları uyarmak ve bunu sağlamak bunların görevidir. Cezaevinde olanlara bakacak onbirler de kurayla ayrılırlar... Beş "dava başlattırıcı" da iki kabile başına bir kişi olmak üzere kurayla belirlenir. Bunların görevi bir ay içinde görülmüş olması gereken davalardayargılamanın başlamasını sağlamaktır." (Aristoteles, 2013: 44-45)

Aristoteles, Antik Yunan'daki mahkemelerde kura yöntemi uygulamasını şu şekilde anlatmaktadır:

"Bir zamanlar Meclis, arhitektlerin yaptıkları planlarla Panathenaia bayramında Tanrıça Athena'ya sunulacak işlenmiş giysilerin biçimleri üzerine de karar verirdi. Bugün bununla uğraşanlar bu iş için kurayla yargıçlar arasından seçilen kimselerdir... Kırk bucak yargıcı da her bucaktan dört kişi alınmak üzere, kurayla atanırlar. Kırklar öteki davalara bakarlar. Bunların sayısı eskiden otuzdu; bucak bucak doluşarak yargıçlık yaparlardı. Otuzların oligarkhisından sonra sayıları kırka çıkarıldı. Her kabilenin birer tane olmak üzere on kabile eponymi, bir de ayrıca her doğumdan olanlar için birer tane olmak üzere kırk iki yaş eponymi vardır... Kırklar eponymilerin sonuncusunu alıp onun listesinde adı bulunanlara hakemlikleri dağıtırlar, her hakeme bakması içinverilecek davaların saptanması için kura çekerler. Her yurttaş kurada kendisine çıkan işlere hakem olarak bakmak zorundadır. Bütün bu suçlara, Areopagos'a verilenler bir yana bırakılırsa, kurayla saptanmış yurttaşlardan kurulmuş mahkemeler bakar. Fakat bütün yargıçları kurayla belirlemek, dokuz arkhonla birlikte thesmotheteslerin yazıcısının işidir." (Aristoteles, 2013: 44-53)

Aristoteles, Antik Yunan'da savcılarının da kura yöntemi ile belirlendiğini yazmaktadır:

"Şu memurluklar için kura çekilir: Beş yol yaptırıcı: Bunların işi buyrukları altındaki devlet işçileriyle yolları onarmaktır. On logistler (hesap denetçisi) on aynegor (savcı): Her memur gelip hesaplarını bunlara göstermek zorundadır. Yalnızca bunlar hesap vermekle yükümlü olanların hesaplarına bakarlar ve gerekirse mahkemeye verirler... Prytanlık yazıcısı denilen devlet yazıcısını da kurayla seçerler. Yazı işlerine bakan, verilen kararları saklayan, Meclis toplantılarında bulunup tutanakları yazan odur... Yasalar yazıcısı denilen ikinci bir yazıcı için de kura çekilir. Bu da Meclis toplantılarında bulunur ve bütün yasaları yazıya geçirir..."Kurban komiserleri" denilen on kurban memurunu halk kurayla belirler. Bunlar Tanrı'nın kahin ağzıyla bildirdiği kurbanları kurban ederler..."Yıllık kurban komiserleri" denilen başka on kurban memurunu da kurayla seçip görevlendirirler. İşleri, birkaç kurbanı yaptırmak ve Panathenaia bayramından başka dört yılda bir gelen bütün bayramlardaki kurbanları hazırlamaktır... Salamis arkhonu ile Peiraieus demarkhi (bucak müdürü) için de kura çekilir. Bunlar kendi bölgelerindeki Dionysia bayramını hazırlarlar... Dokuz arkhon denilen memurlara gelince bunların hepsi, altı thesmothetesle onlar için bir yazıcı, arkhon, arkhonkral ve polemarch olmak üzere on kişi kurayla atanırlar." (Aristoteles, 2013: 47-48)

Aristoteles, Antik Yunan'da görev ve makamlara seçilecek kişilerin belirlenmesinde muhtelif kura yöntemlerinin kullandığına değinmektedir. Nitekim çalışmamızın esas konusu olan kleroterion cihazı ile uygulanan kura yöntemini de Aristoteles tüm detayları ile açıklamaktadır:

"Kurayla verilen memurluklar için eskiden iki kura yöntemi vardı. Dokuz arkhonlukla birlikte birtakım memurluklar için bütün kabileden kura çekilirdi. Başka birtakım memurluklar içinse kurallar bucağın bucağı (demos) çekilir ve kura çekimi Theseion'da yapılırdı. Bucaklılar yerlilerle ticarete başladıklarından bunlar için de bütün kabileden kura çekilmesi yöntemini koydular. Yalnızca meclis üyeliğiyle koruyucuların kura çekimi bunun dışında tutularak bunların belirlenmesi bucağın bucağına bırakıldı." (Aristoteles, 2013: 55)

Son olarak Aristoteles, mahkemelerde görev alacak jüri üyelerinin (dikasteslerin) kleroterionlar aracılığıyla seçim sürecini şu şekilde anlatmaktadır:

"Yargıçlar için dokuz arkhondan her biri kendi kabilesinde, thesmotheteslerin yazıcısı da onuncu kabileden kura çeker. Her kabile için bir tane olmak üzere mahkemelere on giriş yeri vardır. Kura çekilecek yerlerin sayısı her kabile için ikişer tane olmak üzere yirmidir. Her kabileyeye onar düşmek üzere yüz kutu bulunur. Bunlardan başka kurayı kazanarak yargıç olanların tahtacılarının içine atılması için on kutu daha vardır. İki de küp bulunur. Her giriş yerinin yanında yargıçların sayısı kadar değnek bulunur ve küplere değnek sayısı kadar palamut atılır. Palamutların üzerinde on birinci harf olan lambda harfinden başlayarak sırayla harfler yazılmıştır. Kaç mahkeme için yargıç seçilecekse o kadar harf vardır... Her yargıcın meşe ağacından yapılmış bir tahtacığı vardır. Bunun üzerinde kendisinin, babasının ve bağı olduğu bucağın adıyla kappa harfine kadar olan on harften biri yazılıdır. Çünkü yargıçlar kabile kabile olmak üzere on bölüğe ayrılırlar. Her bölükteki yargıçların sayısı hemen hemen aynıdır. Mahkemelere verilecek harfleri thesmothetes kura çekerek saptadıktan sonra bir hademe her mahkemeye kurada düşen harfi götürür, o mahkemenin bulunduğu yere asar. Giriş yerlerinin önüne her kabile için onar kutu konulmuştur. Bunların her birinin üzerinde kappaya kadar olan on harften biri yazılır, yargıçlar ellerindeki tahtacığın üzerinde hangi harf varsa onları üzerinde o harfin yazılı olduğu kutuya atarlar. Hademe kutuyu salladıktan sonra thesmothetes her kutudan bir tahtacığın çeker. Tahtacığı ilk çekilene "asıcı" derler: Kutudan çekilen öteki tahtacığın sırayla, üzerinde kutudaki harfin yazılı olduğu sırığa asar. Hep aynı kimse asarak bir oyun yapmasın diye bu kişi kurayla seçilir. Her kura çekme yerinde beş sırak vardır. Kabilenin arkhonu zarlara kutulara attıktan sonra kabilesi için kurayı başlatır. Zarlara ak ve kara olmak üzere iki türlüdür. Kaç yargıç saptamak gerekiyorsa, beş tahtacığın başına bir zar olmak üzere kutuya o sayıda ak zar atılır. Kara zarlara için de böyle yapılır. Arkhon zarlara çektiğince çağırıcı kazananların adlarını seslendirir. Asıcı baştan hesaba katılır. Adı çağırılan karşılık verir, gelip küpten bir palamut çeker ve üzerindeki harf yukarıda olmak üzere palamudu uzatıp önce çekiliş bakan Arkhon'a gösterir. Arkhon harfi gördükten sonra o yargıcın tahtacığın üzerinde aynı harfin yazılı olduğu kutuya atar. Bu, yargıcın istediğince mahkemeye gidemeyip harfini çektiğince mahkemeye

gitmek zorunda kalması ve herhangi bir kimsenin belli bir mahkemede istediği yargıçları toplayamaması içindir. Kaç tane mahkeme kurulacaksa arkhonun yanında o sayıda ve her mah-keme için kurayla belirlenmiş ayrı bir harfle işaretli kutular bulunur. Yargıç çektiği palamutu hademeye göstererek parmaklıktan içeri girer. Hademe her yargıca çektiği palamutun üzerindeki harfin bildirdiği mahkemenin boyasında boyanmış bir sopa verir. Bu, yargıcın kurada kendisine çıkan mahkemeden başka bir mahkemeye girmemesi içindir. Başka bir mahkemeye girerse bu sopasının boyasından anlaşılır. Her mahkemenin giriş kapısının söğ e başlığı başka bir renge boyanmıştır. Sopasını alan yargıç değneğinin boyasıyla aynı renkte olan ve üzerinde çektiği palamuttaki harf bulunan mahkemeye girer. İçeri girince bu iş için kurayla belirlenmiş bir memurun verdiği, devletçe yaptırılmış bir markayı alır. Böylece içeri girdikten sonra yargıçlar ellerinde sopaları ve palamutları olmak üzere toplanırlar. Kurayı kazanamayanlara "asıcular" tahtacıklarını geri verirler. Hademeler her mahkeme için bir tane olan ve içlerinde her kabilenin yargıçlarından mahkemelerden her birinde olanların adları bulunan kutuları alır, her mahkemedeki yargıçlardan bu ad tahtacıklarını geri vermek için kurayla ayrılmış olanlara verirler. Onlar da kutudaki tahtacıklara göre yargıçları çağırır, ücretlerini öderler. Bütün mahkemelerdeki yargıçlıklar dolduktan sonra mahkemelerin birincisinde ortaya iki kura kabıyla bakır zarlar getirilir. Bu zarların her biri bir mahkemenin rengine boyanmıştır. Ayrıca ortaya üzerlerinde memurların adları yazılı zarlar konur. Kurayla ayrılan iki thesmothetesten biri kura kaplarından birine boyalı zarları, öteki de ikinci kaba üzerlerinde adların yazılı olduğu zarları atar. Hademe, adı ilk çekilen memurun zarda rengi ilk çıkan mahkemeyi, ikinci çekilen memurun rengi ikinci olarak çıkan mahkemeyi, ötekilerin de böylece sırayla öteki mahkemeleri alacağını bildirir. Bu, hiç bir memurun hangi mahkemenin başına geçeceğini önceden bilememesi, kurada kendisine hangisi çıkarsa o mahkemeyi alması içindir. Yargıçlar mahkemelere dağıtıldıktan sonra, her mahkemenin başına geçen memur her kabilenin kutusundan birer tahtacık olmak üzere on tahtacık çeker. Sonra bunları başka bir boş kutuya atar. Bunlar arasından kutudan çektiği ilk beş tahtacık üzerinde adları yazılı olan yargıçlardan birini su saati, dördünü de oy verme için ayırır. Kura çekilmesinin nedeni kim senin bir kolayını bulup istediği kimseyi saatin ya da oyların başına geçirememesi, bunlara bir oyun karıştırılamaması içindir.” (Aristoteles, 2013: 55-58)

Kaynaklar

Aktan, C. C. & Fettahoğlu-Hallier, M. 2021a. Devlet İdaresinde Temsilcilerin ve Yöneticilerin Seçilmesi ve/veya Atanmasında Kura Sistemi (Rastgele Seçim): Antik Atina Tecrübesi. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 13 (1).

Aktan, C. C. & Fettahoğlu-Hallier, M. 2021b. Antik Atina'da Demokrasi: Kurucular ve Temel Kurumlar. Gorgon Dergisi, 35: 5-27.

- Aristoteles. 1975. Politika. (Çev: M. Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aristoteles. 2013. Atinalıların Devleti. (Çev: A. Çokona). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Bishop, J. D. 1970. The Cleroterium. The Journal of Hellenic Studies. 90: 1-14.
- Boegehold, A. 1963. Toward a Study of Athenian Voting Procedure. Hesperia, 63: 366-374.
- Boegehold, A. L., Camp, J. M., Crosby, M., Lang, M., Jordan, D. R & Townsend, R. F., 1995. The Lawcourts at Athens: Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia. The Athenian Agora. 28.
- Cammack, D. L. 2013. Rethinking Athenian Democracy. Ph.D. Thesis. Harvard University.
- Cartledge, P. 2013. Pratikte Antik Yunan Siyasi Düşüncesi. (Çev: K. Tanrıyar). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cartwright, M. 2016. Cleisthenes. <https://www.ancient.eu/Cleisthenes/>
- Cockshott, P. 2006. Electronic and Athenian Democracy. Workshop on e-Voting and e-Government in the UK.
- Courant, D. 2019. From Kleroterion to Cryptology: The Act of Sortition in the Twenty-First Century-Instruments and Practices. Participations. 343-372.
- Crochetière, E. 2013. Democracy and the Lot: The Lottery of Public Offices in Classical Athens. M.A. Thesis. McGill University.
- Dow, S. 1939. Aristotle, the Kleroteria, and the Courts. Harvard Studies in Classical Philology. 50: 1-34.
- Hansen, M. H. 1999. Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. London: Bristol Classical Press.

Headlam-Morley, J. W. 1933. Election by Lot at Athens. Cambridge: The University Press.

Larsen, J. A. O. 1948. Cleisthenes and the Development of the Theory of Democracy at Athens. in: Konvitz, M. R. & Murphy, A. E. (eds.). Essays in Political Theory Presented to George H. Sabine. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Lévêque, P. & Vidal-Naquet, P. 1996. Cleisthenes the Athenian: An Essay on the Representation of Space and Time in Greek Political thought from the end of the Sixth Century to the Death of Plato. New York: Humanities Press.

Pomeroy, S. B. 2018. Antik Yunan'ın Kısa Tarihi (Siyaset, Toplum ve Kültür). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Rhodes, P. J. 2012. Kleroterion. in: Bagnall, R. S., Brodersen, K., Champion, C. B., Erskine, A. & Huebner, S. R. The Encyclopedia of Ancient History. New York: John Wiley & Sons.

Rhodes, P. J. 2019. Antik Yunan'ın Kısa Tarihi. (Çev: C. Atay). İstanbul: İletişim Yayınları.

Samons, L. J. 2013. Demokrasinin Nesi Var? Atina'daki Uygulamalardan Amerikan İbadetine. (Çev: Y. Erdemli). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

The American School of Classical Studies. 2021. The Jury.
http://www.agathe.gr/democracy/the_jury.html

Thorley, J. 1996. Athenian Democracy. London: Routledge.

Traill, J. S. 1975. The Political Organization of Attica: A Study of the Demes, Trittyes, and Phylai, and their Representation in the Athenian Council. Princeton: American School of Classical Studies at Athens (ASCSA).

Uygun, O. 2014. Demokrasi (Tarihsel, Siyasal ve Felsefî Boyutlar). İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Whitehead, D. 1986. The Demes of Attica, 508/7 - ca. 250 B.C.: A Political and Social Study. Princeton: Princeton University Press.